

ЗА ИСТОРИЧЕСКОТО ЕДИНСТВО НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Петър Динев

I

Темата за историческото единство на българската литература е трудна. въпросите, които тя повдига, мъчно могат да бъдат решени, но се налага да бъдат поставени във връзка с голямата дата — 1300-годишнината от основаването на българската държава. Литературата е едно от най-големите национални достижения в нашето многовековно политическо и културно развитие. Тя е огледало на творческия гений на българския народ, на народния бит и душевност, на националния характер, на българската историческа съдба. Историята на българската литература е история на българския народ.

Да се разглежда тази история в такъв важен и, бих казал, решителен момент значи не непременно да се чествува един празник, а по-скоро да се направи равностметка. Равностметката не е съд, равностметката е размисъл. Размисъл за миналото, съпоставка на миналото с настоящето, размисъл за бъдещето.

Знам, че самата постановка на въпроса за историческото единство на българската литература може да се сметне за спорна от теоретическо гледище. За какво единство може да се говори при една литература, която извървява сложни исторически пътища и неколkokратно в своята история основно се преобразява? Ще посоча само няколко факта, които отразяват противоречията в това сложно развитие. Фактите са познати, затова няма да навлизам в подробности.

Всяка национална литература се създава и развива на базата на етническа общност и културно наследство. Българската народност се изгражда на нехомогенна основа (славяни, прабългари, а напоследък все повече се говори и за траки). Културното наследство е разнообразно: получили сме го от траки, гърци, римляни, като не се подценяват и двата племенни извора — славянският и прабългарският.

Всяка литература както при своето възникване, така и в развитието си се свързва с езика на определена етническа или културна общност. Как стои въпросът с езика в развитието на българската литература? Първите прояви на писменост в историята на нашата държава са от VIII в. (може би дори от края на VII в., като се вземе пред вид Именникът на българските ханове). Става дума за прабългарските каменни надписи. Те са написани на гръцки език, с гръцка азбука. През втората половина на IX в., когато Кирил и Методий създават славянската азбука и превеждат и пишат книги на старобългарски, езикът на литературата става български, азбуката — славянска (глаголицата). След непродължително време

глаголицата се замества от друга славянска азбука — кирилицата. От този момент нататък българският език и кирилицата господствуват в българската литература, но все пак те не остават единствената писмена практика. През XVII, XVIII и XIX в. българските писатели-католици (Петър Богдан, Кр. Пейкич, П. Парчевич и др.) въвеждат латиницата и пишат на илирски (хърватски), в кореспонденцията си използват латински език. Силното влияние на гръцките училища в България в края на XVIII в. и в първата половина на XIX в. налага гръцкия език, разбира се, частично. Цяла редица български писатели водят кореспонденцията си на гръцки (В. Априлов, К. Фотинов, Р. Попович, Н. Рилски, Г. С. Раковски и др.); нещо повече — в редица случаи, главно в Македония, често си служат с гръцката азбука за българска реч; Братя Миладинови записват българските народни песни с гръцки букви. Поеми, стихотворения, драми, спомени на гръцки пишат Н. Пиколо, Ив. Селимински, Д. Великини, Гр. Пърличев и др. В художественото творчество се използва руски език (Л. Каравелов, Р. Жинзифов, В. Попович); Л. Каравелов пише повести, разкази и мемоарни творби на сръбски. На румънски съчиняват стихове Г. Т. Пешаков и Д. Великини.

Исторически се формират три главни типа българска литература: прабългарска на гръцки език до покръстването (в предхристиянска, езическа среда, с определени държавни функции); средновековна след покръстването (християнска, от източноправославен тип, тясно свързана с черквата, със служебни функции); модерна — от Възраждането насам (от нов, съвременен тип, много динамична и променлива). Към тези три типа литература трябва да се прибави литературата, създадена от българските католици, с твърде особен характер, от западни извори. Всяка от тези четири литератури представя особена, понякога затворена система.

Съществуват допълнителни исторически и географски фактори, които увеличават различията и противоречивите развойни тенденции. В продължение почти на седем века българската литература се развива в условия на робство (гръцко и турско); на три пъти български писатели емигрират: веднага след държавната катастрофа в края на XIV в. в Сърбия, Влашко, Молдавия и Русия; след Чипровското въстание в края на XVII в. — в Австрия, Унгария, Банат; през XIX в. — в Русия и Румъния. Създават се книжовни средища на емиграция, а в границите на Турската империя — в Смирна, Цариград, Света гора. Литературата на емиграцията има свой облик.

Как да открием в тази сложност от явления чертите на историческо и национално единство?

II

Историко-литературният анализ се нуждае от по-точни, по-специфични данни и не може да се задоволи с онова, което произхожда от принципа за общата етническа и езикова основа в развитието на всяка национална литература, нито от принципа за най-общата обусловеност на това развитие от националната съдба. Разбира се, единство не значи закостеняване на процеса, повторение на еднакви структури и форми. Единството се проявява преди всичко в дълбоката вътрешна връзка между епохите, в дълготрайните явления, които свидетелствуват за закономерностите на една система. Там трябва да го търсим и при историята на българската литература.

Първото явление, което ще отбележа, е *приемствеността*. Можем да открием тази приемственост дори между епохи, които са съвършено обособени. Приемствеността се проявява не само в граничните моменти между две епохи, а и във вътрешното им съдържание. Да вземем период от развитието на българската литература — прабългарския, периода на каменните надписи на гръцки език.

Това е един затворен период. Дълго време се смяташе, че не представлява никакъв интерес от гледище на литературата; т. е. каменните надписи са просто исторически паметници, извори за историята, не подлежат на литературно разглеждане. Надписи, в които се отбелязват строежи, военни и мирни договори, погребения на държавни и обществени дейци: Омуртаг построил дворец на Дунава, а понататък дворец и мост на р. Тича; княз Борис покръстил българите; копанът Окорсис се удавил на р. Днепър; кавханът Ибул построил водоскок; Маламир съобщава за 30-годишния мир на баща му с гърците и т. н. Проф. В. Бешевлиев, който основно проучи тези надписи, установи няколко интересни неща: прабългарските надписи, колкото напомним гръцките и римските надписи, намерени в българските земи, толкова и се отличават от тях, защото носят някои черти, присъщи на източната традиция, донесена от прабългарите от откъднуващите предели. И още едно наблюдение на проф. Бешевлиев — съществува връзка между прабългарските надписи (например Чаталарския надпис на хан Омуртаг) и каменните надписи на старобългарски език (например Търновския надпис на Иван-Асен II от 1230 г.). По този начин се открива приемственост между две твърде различни културни епохи. В същност, въпреки че се противопоставя рязко на езичеството, християнската култура приема много негови елементи; това най-добре се вижда от народните обреди и обичаи и от фолклора. Но тук се касае за нещо повече — за унаследяване на известни композиционни и стилски похвати в областта на писмеността, при различие на азбука и език.

От гледище на литературата съдържанието на прабългарските каменни надписи представлява голям интерес. В тези малки форми е включен един къс от многовековната съдба на българския народ: строителен творчески подем, но и тежки войни с византийците, народностна гордост от успехите и строителството, но и болка за загиналите. Пълни с живо патриотично чувство са думите за Омуртаг в Чаталарския надпис: „Бог да удостои от бога поставения владетел, като тъйче с крака императора, докато тече Туча, и докато. . . като владее над многобройните българи и подчинява своите врази, радостен и весел да живее сто години.“ Ето и етичният принцип на старите българи-езичници: „Ако някой търси истината, бог вижда, и ако някой лъже, бог вижда. Българите сториха много добрини на християните [ромите], а християните забравиха. . . Но бог вижда. . .“ През този период е възникнал и удивителният по своята мъдрост, човечност и поетичност, по своята дълбочина и чудесна кратка форма израз, получил през последните години голяма популярност: „Човек и добре да живее, умира и друг се ражда“.

Многобройни са проявите на приемственост в българската литература от края на IX в. нататък. Цялото ни литературно развитие през Средновековието въпреки извършващите се промени запазва видимо своето единство. Това може да се проследи в историята на жанровата система, стила, мирогледните позиции, езика. Единството е толкова очевидно, та някои смятаха, че средновековната литература изобщо не се развива; според изрза на Ал. Теодоров-Балан „писателите ревниво повтарят по-предишни християнски и езически мисли, усвояват си техните книжовни похвати и заключават духа си в едно неподвижно черчево“ (1896). Това становище е отдавна отхвърлено, но идейното и жанрово-стиловото единство на старобългарската литература е безспорно.

Искам обаче тук да изтъкна богатото съдържание на старобългарската литература още в най-ранния период, когато тя се развива в рамките на Първата българска държава, защото поради подценяване тя продължава да се пренебрегва и да не се познава — дори когато тържествено, но повърхностно я хвалим. Преди всичко тя е създадена от забележителни личности, истински апостоли-про-нери, философи и мислители, необикновено културни личности, като Кирил и Методий, епископ Константин Преславски, епископ Климент Охридски, Йоан

Екзарх, Наум, Черноризец Храбър, цар Симеон, Презвитер Козма, Еремия и др. Ако се прехвърлим към Втората българска държава, след XIII в. нататък, трябва да споменем имената на Теодосий Търновски, Патриарх Евтимий, Кириан, Константин Костенечки, Григорий Цамблак, поета на XIV в. Ефрем, Владислав Граматик и Димитър Кантакузин през XV в., поп Пейо и Матей Граматик през XVI в., Йосиф Братки през първата половина на XVIII в. и др. Но имената не обхващат всичко, защото огромната част от старобългарската литература е неподписана, анонимна — и то не само апокрифната литература. Има и един колективен творчески момент в нейното съществуване — защото старата литература съществува в огромно количество преписи, които обхващат много векове. Тези преписи са своеобразни варианти, тъй като т. нар. преписвачи най-често се намесват свободно в текста и го досътворяват. Затова правилно Д. С. Лихачов нарече текстологията (науката, която се занимава с текстовите изменения) не помощна дисциплина, но съществена част от литературната история, защото изследва възприемането на литературните творби при всяка отделна епоха.

Някои наричаха старобългарската литература преводна — и това се смяташе неин недостатък. Тъкмо обратното — това е нейно огромно предимство, защото преводната литература е не само лаборатория за езика и художествени форми, но предимно пренасяне, поглъщане и асимилиране на световната култура. Първите български писатели бяха не само оригинални творци, но преди всичко преводачи. Те преведоха на български най-важното от византийската литература — литература богата, не само християнска, но погълнала античното наследство и черпила от изворите на Изтока. Старобългарските писатели извършиха един подвиг и дадоха един пример за следващите векове до най-ново време, до днешни дни. Защото какво представлява една култура без преводи? Представете си какво би представлявала българската култура без преводите на Библията и Данте, Сервантес и Шекспир, Молиер и Балзак, Пушкин и Лермонтов, Толстой и Достоевски, Чехов и Шолохов, Едгар По и Томас Ман, Карл Маркс и Кант, Енгелс и Ленин? Старобългарските писатели имаха едно голямо предимство пред преводачите на новото време — техните преводи изиграха огромна роля в развитието на другите славянски народи.

Приемствеността като белег на историческо единство се проявява не само с преводната литература. Тя засяга и други моменти: обществената актуалност (цялото просветителство на старобългарските писатели), интернационалността и хуманизма (борбата срещу триезичната ерес), острата полемичност при защита на народностната самобитност (речите на Кирил, апологията на славянската азбука на Черноризец Храбър, словата на Климент Охридски), философската вгледеност (Йоан Екзарх), социалната отзивчивост (апокрифите, богомилската литература, беседата на Презвитер Козма). Струва ми се, че бихме могли да извлечем от тези моменти, взети като пример само от IX и X в., макар и възникнали и развивали се в особена жанрова система, много от основните линии в развитието на цялостната българска литература през всички периоди на нейната история.

С това, разбира се, не се подценява сложността на проблема за границите между старата и новата литература, за прехода от едни жанрови и стилкови форми към други, от едно художествено съзнание към друго. По-ясен е идейният преход, преминаването от господство на религиозния към господство на светския (просветителски, демократически и революционен) мироглед.

Този преход се извършва през XVIII в. Спори се върху качеството на този преход (качествен скок), върху продължителността му, върху формите, които взема. И се намесват постоянно Просвещение и романтизъм, класицизъм и барок, ренесанс и ранно възрождение. От друга страна, се издига принципът за

преграда между Средновековието и новото време (Възраждане), вътрешната непроницаемост между тези два свята. Още Б. Цонев постави този въпрос в статията си „От коя книжовна школа е произлязъл Паисий Хилендарски“. Според него това е школата на дамаскинарите. Софроний използва формата на житието, за да напише своята бележита автобиография. Но все пак и в двата случая се касае само за изходни позиции, защото традицията бива преодоляна. Това е творческо освобождение от литературния стереотип; Паисий и Софроний създават нов тип литературно изображение и дават силен тласък на по-нататъшното развитие на българската литература. Достатъчно е да се проследи историческата тема в белетристиката, драмата, поезията, публицистиката. Разбира се, ако тук наблюдаваме на приемственото начало, в никакъв случай не бива да подценяваме извършения идейно-поетически скок. Но скокът съвсем не означава излизане от една херметично затворена система и навлизане в друга. Оказа се, че всички теории за кръгово, херметично затворено в идейно и формално отношение развитие на цивилизациите са пресилени, че при всички цивилизации има общочовешки моменти, които преминават от един културен кръг в друг, от едно време в друго.

Заслужава специално внимание отношението към езика в късното средновековие (XVI—XVIII в.) и първите десетилетия на XIX в. В епохата на Възраждането въпросът за езика е извънредно важен — той е свързан със стремението към демократизация на културата, с реформата в образованието, със създаването на литература, която не само да отразява националните интереси, но и да бъде достъпна на народа. В основата на новоизграждащия се литературен език заляга говоримата реч, но процесът на формирането на литературния език е сложен, минава се и през остри теоретически спорове. Колкото и странно да е на пръв поглед, този процес се подкрепя от опита на миналото, т. е. от езиковата практика на българските дамаскинари през XVII—XVIII в., които си служат с народния език. Този опит не е могъл да не окаже въздействие върху първите възрожденски писатели. Това е една твърде интересна страна на културно-историческото ни развитие в епоха, когато, от една страна, се противопоставят два мирогледа — средновековен и възрожденски, а, от друга, новите тенденции намират опора в един момент от традицията, която като цяло се отхвърля и преодолява. Разбира се, това единство на две тенденции, принадлежащи на различни периоди, съвсем не е случайно, защото се касае за явления, които в късното средновековие подготвят Възраждането и имат характера на своеобразно „предвъзраждане“.

Няма да отбелязвам всички случаи на интерес у възрожденските писатели към средновековната книжнина. Те се отнасят обаче не до осъществяване на жанрови и стилови връзки, защото жанровата система на възрожденската литература се изгражда върху съвсем друга основа, а до търсене на идейни контакти, до преосмисляне на големите традиции на миналото. И това се забелязва у цяла редица писатели — от Софроний и Неофит Бозвели до Раковски, Д. Войников и Ботев. Едно от обединителните звена е делото на Кирил и Методий, чието чествуване Каравелов нарича „празник и на нашето нравствено освобождение“, а Ботев смело заявява: „11 мая скоро ще да бъде празник на нашата революция и на нашата свобода.“

Приемствеността вътре в границите на самата възрожденска литература е съвършено очевидна. Достатъчно е да си спомним ролята, която играят иденте на Паисий. За това свидетелствуват не само преписите на неговата „История славеноболгарская“, бележките и признанията на преписвачите, но и цялата възрожденска публицистика. Предговори и посвещения към книги, статии и писма подемат патриотичния патос на Паисий (Софроний, К. Фотинов, Неофит Бозвели, Раковски, В. Априлов, К. Огнянович и др.). На първо място това е го-

рецият призив за запазване на българския език — този призив звучи по удивително близък начин, с еднаква емоционална температура у Паисий, Неофит Бозвели и Раковски. След това иде грижата за просвета и училища, за културен напредък. Мъка, срам и вяра в силите на народа трептят по един и същ начин у Софроний и К. Фотинов, у Неофит Бозвели и Неофит Рилски, у В. Априлов и П. Р. Славейков. Проповедта на Паисий за връщане към героичното минало на народа се превръща не само в постоянна тема на публицистиката, но оплодява и художествената литература — в стихотворения и поеми, повести и драми. Паралелно с литературата историческата тема минава и в живописа, за което свидетелства преди всичко творчеството на Н. Павлович. Най-сетне възрожденската литература е обединена и от една друга голяма идея — национално-освободителната борба, революционното движение. От времето на Раковски тази идея се превръща в основна тема и намира най-високо въплъщение в творбите на Каравелов и Ботев.

Не е трудно да се види как идеите и образите на Възраждането преминават в по-нататъшното развитие на българската литература, в творчеството на писателите след Освобождението. Примерите са многобройни: „Под игото“, „Епопея на забравените“, „Немили-недраги“ и голям брой разкази на Вазов, „В тъмницата“ на К. Величков, „Записки по българските въстания“ на З. Стоянов, „Кървава песен“ на Пенчо Славейков, „Първите“ на П. Ю. Тодоров, „Чеда на Балкана“ и други поеми на Кирил Христов и т. н. до „Старопланински легенди“ на Й. Йовков и „Майстори“ на Р. Стоянов. До възрожденската тема се докосва и пашата революционна литература през 30-те години — в поезията Хр. Радевски, в прозата Орлин Василев. Тая тема звучи и в съвременната ни литература — в произведенията на Д. Талев, Ламар, М. Петканова, Ст. Дичев, Г. Стоев, Н. Хайтов, В. Мутафчиева, А. Дончев, Сл. Хр. Караславов, А. Гуляшки, у редица съвременни драматурзи и поети и т. н. Примерът с Д. Талев е много убедителен — той възкреси в своите романи атмосферата на Възраждането и върна българския читател към изворите на възрожденския патриотизъм, към най-добрите национални традиции на българската литература. Разбира се, приемствеността между възрожденска и нова литература не е само идейна и тематично-сюжетна; тя има своя израз и в жанровото развитие, в поетиката и езика, но това са въпроси, които изискват специално разглеждане.

III

Историческото единство на българската литература не се изчерпва само с принципа на приемствеността. То има и други сфери на проявление. Това е създаването и издигането на *национални символи*, т. е. на художествени образи, които чрез литературата преминават в националното съзнание и живеят като обединителни звена през вековете. Тук навлизаме в една много интересна и извънредно сложна област от духовния живот на народа, която граничи с националната митология. Не бих желал да поставям върху теоретично-философска основа разглеждането на този проблем, а да дам само два конкретни примера. Този пример засяга цялото историческо развитие на нашия народ — от Средновековието до съвременността.

Първият пример се отнася до образите и делото на Кирил и Методий. От възникването на това дело изминаха единадесет века. Бих казал — единадесет века на слава, на възторзи и преклонение, на дълбока признателност. Създаването на славянската азбука и писменост начерта нови пътища на нашия народ, откри хоризонтите за бързо културно развитие, въведе славяните в духовния свят на Европа и тогавашното човечество. Не е нужно тук да се припомним извършеното от двамата солунски братя. Искам да изтъкна само, че тяхното дело

не се затваря в границите на един век от живота на българския народ, то надхвърля своето време, минава от столетие в столетие, влиза дълбоко в тъканта на нашата национална култура, става част от нашата народна съдба, звучи от словата на Климент Охридски до речите на Георги Димитров на Лайпцигския процес. За кого друго още в зората на българската книжнина са казвани такива думи, както за Кирил: „Изгря над земята като слънце“, „блести повече от слънцето“, „просвети безброен народ, който тънеше в мрака на невежеството“, „тази уста, по-светла от светлината“, „нов апостол и учител на всички земи“ и т. н.?

Все още не е написана цялостната история на възприемането и оценката на Кирило-Методиевото дело у нас — от първите възторжени думи на неговите съвременници до наши дни. Това ще бъде история както на спомена и прославата, така и преди всичко на въздействието, на вековното осъществяване на един велик културен идеал, на непрекъснато историческо преосмисляне, на едно дълбоко прозрение в бъдещето. Достатъчно е да се проследи откликът, който подвигът на двамата славянски просветители е намерил в българската литература през вековете, за да проличи историческата му роля да обединява епохите, създанията, духовните устремии, да възплъщава една от най-ярките прояви на единството в нашето културно развитие.

Понеже става дума за явления с многовековна трайност, ще посоча още един пример — името на Иван Рилски и неговия манастир. Има някои поразителни факти: за никого от българските средновековни дейци нашите стари писатели не са написали толкова биографии (жития); основаният от Иван Рилски манастир преживява повече от десет века; унищожаван, изгарян, разсипван, той постоянно възкръсва за нов живот и през Средновековието и Възраждането играе ролята на голямо културно средище. Той възкръсна за нов живот и в наше време — като национален музей. Цели векове към Рилския манастир са пътували кървани от поклонници; и днес към него се насочват безкрайно множество екскурзии. Мотивите в миналото и днес са различни — няма никакво съмнение. Но не бих казал, че някога те са били изключително религиозни; религиозността отдавна не е отличителна черта на българския народ. През епохата на турското робство Рилският манастир и образът на неговия основател Иван Рилски са привличали умовете като народностни символи, като спомен за блясъка на някогашната българска култура, за свободната българска държава, чиито ръководители са се отнасяли с дълбоко уважение към това българско културно огнище и щедро са го покровителствували. Когато в 1469 г. пренасят мощите на светеца от Търново в Рила, отвсякъде по пътя се стичат развълнувани българи, въодушевени не толкова от религиозни, колкото от патриотични чувства. С подобно вълнение през XVIII в. един българин от Силистра, Партений Павлович, който работи сред сърбите в тогавашната Австрийска империя, пренася прочутата грамота на Иван Шишман, дадена на Рилския манастир в 1378 г. Тук не говоря за отношението на българите към Рилската обител през епохата на Възраждането.

С какво е привличал Рилският манастир нашия народ през вековете? Вероятно не само с чудната природа, с великолепните си сгради, със старинната си живопис, с ценните си книги и ръкописи. Има нещо в образа на самия Иван Рилски, което народът е чувствувал като много близко, като част от себе си. Неслучайно Патриарх Евтимий в тежки за България времена се обръща с молитва към него — да спаси единородния си български народ; да го запази от нападенията на иноплемениците.

Отшелник, който се примирява със злото? Или борец срещу неправдите на света, избрал за оръжие пасивния и мълчаливия протест? Мистик или философ, който в усамотението и отдалечението от света търси да разгадае тайните на битието? Биографията на Иван Рилски е една легенда, в която мъчно можем

да открием реалните контури на света. Но ясно е едно: това е един човек, който е излязъл от народа (едно от най-старите му жития казва: „Не притежаваше нищо освен един брат и един вол“), и недоволен от действителността, която го заобикаля, е потърсил нов път. Иван Рилски е покорил народното въображение както с бедността си, така и с чистотата на поривите си, със скромността на живота си, с духовните си търсения, със своеобразния си протест срещу злото в света. Затова споменът за него е надживял историческите превратности и е стигнал до нас — като национален символ.

Тук само поставям въпроса за Иван Рилски и неговия манастир, но нашата наука е длъжна да намери истинското обяснение на създаването на този символ.

Разбира се, разглеждането на въпроса за литературните образи, които са се превърнали в национални символи, може да продължи и в ново време.

IV

Ще засегна още една проява на историческото единство на българската литература — проблема за *историческите аналогии*. Тук не може да става дума нито за случайности, нито за подражание или механично пренасяне (по-късните писатели най-често не познават делото на своите предходници); касае се за явления, обусловени от историческото развитие. Тези аналогии също ни подпомагат в търсенето на историческото единство на българската култура. Първата от тях засяга Паисий Хилендарски и неизвестния автор на Българския апокрифен летопис от XI—XII в. Писан в епохата на византийското робство, в летописа се идеализира българското минало. Нарисувани са цяла редица положителни образи на българските владетели Исперих, Борис, Симеон, Петър и др., смели, благоверни и благочестиви, строители на големи градове; по време на тяхното царуване българската държава напредва, а народът блаженствува. Ето как е характеризирал цар Петър: „И царува в българската земя 12 години, без да има грех, ни жена и благословено бе неговото царство. Тогава прочее в дните и годините на българския цар свети Петър имаше изобилие на всичко, сиреч пшеница и масло, мед, мляко и вино, и вреше и кипеше от всяко божие дарование, и нямаше недоимък от нищо, но имаше ситост и изобилие от всичко по изволение божие.“ Такива са характеристиките и на още цяла редица български владетели. Идеализацията преследва една цел: да противопостави някогашното благоденствие в свободната българска държава на тежкото положение и бедствията по време на византийското робство. Авторът на летописа е бил патриот, когото живо е възбуждала съдбата на поробената родина. Това е своего рода народен будител през епохата на византийското робство. И при все че в неговия летопис липсва разгърната програма за бъдещето, не гърми тревожният глас на Паисий, аналогията е неизбежна.

От произведения, възникнали най-вероятно през XI—XII в., идва и друга аналогия. В Българския летописен апокриф е прокарана още една идея: за месианизма на българския народ. Подобно на апокрифната легенда пророк Исая е възнесен на небето и там чува глас, който му поръчва да отиде „на запад от най-горните страни на Рим“, да отдели „третата част от куманите, наречени българи“ и да ги засели в Карвунската земя (Добруджа); и наистина Исая изпълнява божията поръчка. В друга творба от същата епоха, в т. нар. Солунска легенда, която представя легендарна биография на Кирил, се посочва, че българите ще предадат на бога — по собствената негова воля — „истинската християнска вяра“. И в двете произведения българите се рисуват като богоизбран народ, натоварен с особена мисия. Този своеобразен български месианизъм, възникнал в Средновековието, ни навежда на подобно явление в новата българ-

ска литература — месианизма на Пенчо Славейков в „Кървава песен“ и на Т. Траянов в неговите балади.

Можем да говорим за известна аналогия между Беседата срещу богомилите на Презвитер Козма от Х в. и диалозите на Неофит Бозвели (особено „Плач бедния мати България“). Наистина историческите обстоятелства са различни, главният обект е друг — в едната творба богомилите, в другата — гръцкото духовенство. Но има нещо близко в патоса на недоволството, в разобличителната страст. Близостта е по-голяма там, където Козма насочва стрелите си към духовенството. Два различни свята, но все пак подобен вътрешен кипнеж срещу недъзите на времето.

Ще си позволя още една последна аналогия. Известна е ролята, която Пенчо Славейков в „Кървава песен“ определя на Балкана в съдбата на българския народ. Тя е изразена най-добре във великолепно встъпление към втора песен: „С навъсено чело, загърнат в плащ мъглив, възправя се далеч Балканът горделив.“ Подобен образ на Балкана-закрилник срещахме многократно в народната песен. На тоя образ не е чужд и Неофит Бозвели: Мати България оплаква „достоплачевното състояние на своите синове“ с „трубногромки и жалостно-умилни глас верх Емоската Стара планина“.

Аналогиите могат да продължат: духовните търсения на Иван Рилски и времето на исихастите през XIV в.; антигръцката борба на Черноризец Храбър и реакцията срещу елинизаторските тенденции през XIX в. и т. н.

V

Най-сетне трябва да се отбележи още едно обединително звено в историческото развитие на българската литература — *съвместното съществуване* на литературата с *фолклора*, връзката между фолклор и литература. Тази връзка започва в Средновековието (отношения между фолклор и апокрифи), продължава през Възраждането, когато фолклорът играе огромна роля във формирането на новата българска литература и особено поезията, за да стигне до най-ново време — да си спомним творчеството на Пенчо Славейков и Яворов, Багряна и Йовков, Н. Хрелков и Ламар, А. Каралийчев и М. Петканова, Чудомир и Н. Вапцаров, а в днешни дни — Н. Хайтов и Й. Радичков. Фактите са широко познати, за да се спирам по-подробно на тях.

Но тук има и един друг проблем — историческото единство в живота на самия фолклор като изключително важно явление в развитието на българското художествено съзнание. Нашата култура би обедняла изведнъж, ако си представехме, че народното поетическо творчество не съществува. Фолклорът присъствува в нея от най-далечно време; през цели периоди той единствен е представял художественият свят на нашия народ. Този факт вече сам по себе си означава осъществяване на единството в културното съзнание за продължително време.

Поради своите специфични особености фолклорът носи гласа на много епохи, фолклорната творба поглъща черти от много времена. Старата песен може да се превъплъщава в нова; например традиционният образ на девойката, която не иска да се потурчи и лежи в затвора девет години, се превръща в образ на политзатворничка от антифашистката съпротива. В произведенията на фолклора могат да се открият различни пластове; привържениците на теорията за митологизацията навсякъде търсят следи от митове.

Фолклорът обединява не само различни епохи и различни идейни и художествени влияния; силно въздействайки върху всички изкуства, той засилва безелите на единство в развитието на културата.

С какви изводи трябва да приключим мислите за историческото единство на българската литература? Биха могли да ме обвинят, че съм привърженик на старата максима „нищо ново под слънцето“, т. е. всичко, което откриваме във времето и в развитието, вече е съществувало в миналото. Т. е. няма развой напред, а само възвръщане назад.

Аз не съм привърженик на принципа за възвръщането, но искам да обърна внимание само на една особеност в човешкия напредък: процесът е изключително сложен, многопосочен и многопластов, глобален, и всяко негово опростяване противоречи на действителността, т. е. на истината. Фактите показват, че в историята на културата много често се забелязва една особеност, превърнала се в закономерност: *едновременният поглед напред и назад*. Историческата епоха определя *степента* на едновременното вглеждане напред и назад. Например, какво представя XIX в. в нашата история? — Откъсване от миналото и връщане към него — откъсване, защото отрича остарялото и неплодотворното в живота, и връщане към него, защото съхранява непреходни идеи и морални ценности. Това явление го откриваме още в „История славеноболгарская“. Софроний изцяло е устремен напред — в името на „учение мудростное“. Д-р П. Берон чертае пътищата на напредъка чрез съвременното училище и в многотомните си трудове се втурва с колосален порив да достигне върховете на европейската наука. Отличен класически филолог, високо ценен от парижката обществност, д-р Н. Пиколо, българин от Търново, прекарва вечерите в беседи с бележития френски литературен критик Сент-Бьов. Нешо Бончев пише статия за необходимостта от превеждане на класическите писатели. Не е ли започнал още в зората на нашето възраждане пътят на „европеизацията“ на българската култура, за която след Освобождението толкова усилия ще положат К. Величков, Пенчо Славейков, Гео Милев, Н. Лилиев? По тоя път върви и Г. Бакалов, макар и с други цели, на друг исторически етап.

И същевременно устременият към бъдещето Паисий се връща към миналото, Раковски е запленил от историята, дори Ботев припомня делото на Кирил и Методий. Мъчно можем да обвиним и тримата в консервативно мислене. Основният патос на „История славеноболгарская“ е патосът на обновлението. Раковски е революционер, който се бори за свободата на народа си и решително се обявява срещу „мъртвата недвижност“. Ботев поздравява Парижката комуна, която посочва бъдещето на човечеството, и заявява: „Чакам събуждането на народния бъдещий комунистически строй на целия свят.“ Нима и днес, когато нашето общество е устремено изцяло напред — за изграждане на социализма, не се връщаме към близкото и далечното минало? Нима случайно отделяме такова голямо внимание на 1300-годишнината на българската държава?

Погледът към историята не означава теглене назад; миналото обогатява по свой начин съвременността и показва, че няма непроницаемост между отделните исторически епохи, че няма затворени кръгове в културното развитие. Такава е диалектиката на историческия процес. Минало, взряно напред, в бъдещето, и настояще, обърнато назад, към най-добрите традиции на миналото — колкото и непривично да звучи тази формула, често фактите я потвърждават.

Превъплъщаването на старото в новото не е израз на обикновена приемственост, а съзнателно връщане към ценностите на миналото. Възраждането ни дава един великолепен пример. Първоначално възрожденските поети не оценяват голямата роля, която народната песен би могла да изиграе при създаването на новата българска поезия. За тях фолклорът е свързан с патриархалните форми на живота, които трябва да бъдат отречени и превъзмогнати. Затова всички поети — от Д. Попски до ранния П. Р. Славейков — пренебрегват на-

родната песен и търсят чужди образци. Но скоро нещата се изменят. Народната песен става най-добрата учителка на възрожденските поети, чрез нея те намират верния път за създаване на оригинална и национална поезия, усвояват най-хубавото от нейния образен свят и нейната поетика. Подобна роля изиграва и народната музика за създаване на българското национално музикално изкуство.

Съзнателното търсене на миналото е една от най-интересните черти на нашата нова култура. Н. Райнов потърси богомилските легенди, Ст. Загорчинов използва в „Ден последен“ фолклора за образа на Момчил и старите хроники за възкресяване на живота на българите през XIV в. Той направи и друг интересен опит — в романа „Празник в Бояна“ излезе от боянските фрески, за да изгради образите на своите герои. В „Старопланински легенди“ Йордан Йовков се опря на фолклора, на народните предания, на старинни надписи. Камен Зидаров също тъй използва историческите хроники и народните песни и предания, за да възсъздаде трагичния и героичен лик на последния български цар Иван Шишман. Подобен е пътът на Антон Дончев във „Време разделно“. В. Мутафчиева не би могла да напише своя голям роман „Летопис за смутното време“ без „Житие и страдания грешнаго Софрония“. В цикъла „Старонародни образи“ на Багряна се чувства поетическата атмосфера на фолклора. Н. Вапцаров припомни силата на хайдушката песен. Дори някои съвременни поети търсят нови, „модерни“ бои в народнопесенната поетика. Към фолклора се обърнаха Хайтов и Радичков. В своето изкуство Ц. Лавренов и В. Захариев излязоха от иконата и възрожденската щампа; по тоя път вървят и художници от младото поколение.

Много интересен е опитът на Ем. Станев в „Сибин, княз Преславски“ и „Антихрист“ да се върне към някои особености на старобългарската литература: замяна на външното описание с вътрешно вглъбяване, с драматично разкриване на мисловно-философския свят на човека. Изминал великолепен творчески път от разказите си за животни, от съзерцанието на природата до „Крадецът на праскови“ и „Иван Кондарев“, Ем. Станев изведнъж почувствува, че е изчерпал художествените възможности, които му дава съвременната литература, и потърси творческия опит на старобългарския писател. Старобългарският писател трудно описва или изобщо не умеє (а и не се стреми към това) да даде конкретно, предметно описание, но с каква дълбочина навлиза в духовния, философския свят на личността! А тъкмо това искаше да постигне Ем. Станев, търсейки корените на българската национална душевност.

VII

Връщането към корените е явление, което се забелязва днес в цялата световна литература. Значи ли това бягство от съвременността? Не! В някои чужди литератури това е просто израз на разочарование от днешната действителност, на отчаяние от времето, в което живеем, от съвременната цивилизация, която е превърнала човешкия прогрес, науката и техниката в средство за убийство на човека — в ежеминутно унищожаване на околната среда и в безумно усъвършенстване на оръжията за война. За цели общества — ето перспективата на бъдещето. Търсейки етичен климат, необходим за съществуване на човешкия род, писателите от много страни — от Европа до Южна Америка — обръщат поглед към миналото. Мислителите търсят да открият в коя точка и в кой исторически момент човечеството е направило фаталната погрешна стъпка и не е ли възможно връщане към правия път.

Различен от този подход обаче е нашият интерес към миналото. Миналото ни е необходимо за по-пълно изграждане на нашето самосъзнание като народ. И когато се обръщаме към литературата в перспективата на нейното истори-

ческо единство, ние знаем, че задълбочаваме това самосъзнание, защото в дълбоката си същност литературата е самосъзнание.

Решаването на такъв изключително важен въпрос като историческото единство на българската култура е част от връщането към корените. Но това не е връщане към миналото като последна перспектива за успокоение, отмора, себеосъществяване, а търсене и преутвърждаване на историческия оптимизъм. Историческият оптимизъм на българския народ е vyplътен щедро и ярко в цялото многовековно развитие на нашата литература — от просветителския патос на Кирил и Методий и на целия кръг писатели в първите книжовни центрове — Плиска, Преслав и Охрид — до великия подвиг на възрожденските писатели, до дълбочината на поезията на Пенчо Славейков, до душевния бунт на Яворов, до мъдростта на Н. Лилиев и Й. Йовков, до революционния патос на Смирненски, Гео Милев, Радевски и Вапцаров, до социалната и философската атмосфера на нашата следдеветосептемврийска литература, литература на едно социалистическо общество.

Много са уроците, които ни дава историческото развитие на българската литература. Мисля, че един от най-важните е — да виждаме и възсъздаваме действителността в нейната пълнота и сложност, да проникваме в дълбочината на социалните механизми и на човешките чувства, да осъзнаваме, че освен материални явления има душевност и духовност, морален климат, в който се създават човешките пориви и човешките характери. И още нещо: през каквито и лични, трагични и всякакви други конфликти да минава човекът, последно пристанище за търсенията на твореца (както и за всеки гражданин) е родината. Родината като национална общност, като историческа съдба, като географско понятие. Родината като символ на патриотизма и на хуманизма, на велики социални и интернационални идеали, като духовна и материална култура. Родината като хилядолетна българска литература, богата с образи и мисли, разнообразна с направления и стилове. Литература, в която са vyplътени съзерцанията, мечтите и бурите на българския народ през вековете; в която са отразени мъчително-радостни минути на творчески труд и поетическо вдъхновение; в която героично-трагичният път на нашия народ е намерил най-пълната си изява; в историческото единство на която измерват своя пулс народ и съдба и се сливат като осъществяване и перспектива минало, настояще и бъдеще.